

રબારી બહેનોની રુઆબદાર બાની

• ડૉ. અશ્વિનકુમાર

મહેન્દ્ર મેઘાણી સંપાદિત 'અડધી સદીની વાચનયાત્રા'(ભાગ : ૧, પૃષ્ઠ : ૨૧)માં, પ્રદ્યુમ્ન તન્નાનો લેખ "ઈ તો સાંચડી રોપી છે!" શીર્ષકના છાંચડા હેઠળ પ્રકાશિત થયો છે. લેખક પ્રદ્યુમ્ન તન્નાને કચ્છના પ્રવાસમાંથી આ પ્રસંગ જડી આવ્યો છે. તેમણે રબારી જ્ઞાતિના લગ્નની દસ્તાવેજી સામગ્રી ભેગી કરવાના મુખ્ય હેતુ સાથે મીઠિયાણા ગામની મુલાકાત લીધી હતી. આ ગામમાં મુખ્યત્વે ઢેબરિયા રબારીઓ વસે છે. તેમના આરાધ્ય દેવ કૃષ્ણ છે. આ રબારીઓનાં લગ્નનું વણજોયું મુહૂર્ત એટલે ફક્ત ગોકળઆઠમનો દિવસ. આમ, જન્માષ્ટમીએ ગામમાં ઘણાં બધાં ઘરે લગ્ન લેવાતાં હોય છે.

લેખકને તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે આ ગામની નજીક આવેલા ટપર ગામમાં બે જાનોને ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે. આથી તેઓ સાતમની બપોરે જ એ ગામમાં પહોંચી ગયા. તેમણે જાનના વડીલો પાસેથી, લગ્નવિધિની તસવીરો લેવાની પરવાનગી પણ મેળવી લીધી. લેખક ખોરડાં અને જાંજીયાઓને નિહાળતાં નિહાળતાં વાસના ચોકમાં આવ્યા. ત્યાં એક ભાલુમા ખાટલા પર બેસીને માળા ફેરવતાં હતાં. ખાટલાની બાજુમાં જ, કાંટાળી વાડની વચ્ચે આછા ભીના પોતમાં વીટેલો એક રોપો હતો. તેને જોઈને કુતૂહલ થવાથી લેખકે નજીક જઈને એ અંગે પૂછ્યું. એમને આવકારતાં હળવું હાસ્યવેરીને એ માડીએ કહ્યું : "ઈ તો સાંચડી રોપી છે, ભલા!"

આ સાંભળીને લેખકને ક્ષણવાર તો કશું સમજાયું નહીં, પણ પછી એ સહજ જવાબની ઓળખે, તેમણે અનુભવેલા અવર્ણનીય રોમાંચને શબ્દોમાં ઢાળતા પ્રદ્યુમ્ન તન્ના લખે છે : " ... "છાંચડી" રોપી હતી. બસ. લીમડો, વડ-પીપળ કે પછી આંબો-આંબલી, ઝાડના નામનું ય અગત્ય નહોતું! ને એ વધતાં પહેલાં જ ઘેટાં-બકરાં ચરી ના જાય કે ઘખતા ધોમ એને સૂકવી ના દે, માટે ફરતી મેલી હતી કાંટાળી વાડ અને માથે પાતળું ભીનું પોત!

"કોઈ સમરથ કવિને ય ઈર્ષ્યા થઈ આવે એટલો સયોટ ને સભર શબ્દ-વિલાસ હતો એ! ને અચરજ તો એ વાતનું હતું કે

જેને વાંચતાં-લખતાંયે નહોતું આવડતું એવી એક અભણ ગ્રામનારીએ સહજ ઊભર્યા અલંકારની સાથોસાથ આપણી સંસ્કૃતિના એક મૂળભૂત મૂલ્યને પણ દોહરાવ્યું હતું! છાંચડી એટલે છત્રછાયા, આશ્રય અને રક્ષણ. છાંચડી, ભારતના અજોડ ઔદાર્ય અને સહિષ્ણુતાનું પરિમાણ છે. જગતના અનેક શરણાર્થીઓની પેઢાનપેઢી એ ઓથમાં નિર્ભયપણે ફૂલીફાલી છે; વિવિધ ભાષાઓ અને ધર્મની ચિંતનધારાઓ પ્રગટી-પાંગરી છે!"

આજે પણ આ પ્રસંગને યાદ કરતાં લેખક એ જ પ્રથમ વેળાના રોમલર્ષની પ્રતીતિ કરે છે. લેખકને એવી પાકી ખાતરી છે કે, જ્યાં સુધી આપણાં જનગણમનમાં ભાવ-કથનનું આવું સૌષ્ઠવ ભરેલું છે ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાના સાતત્યને આંચ નહીં આવે.

લેખક પ્રદ્યુમ્ન તન્નાએ ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં જે મીઠિયાણા ગામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ગામે જવાની તક અમને પણ જન્માષ્ટમીના તહેવાર નિમિત્તે અનાયાસે જ મળી. આ ગામનું સાચું નામ મીઠિયાળા છે. ઢેબરિયા રબારીઓનાં લગ્ન વિશે થોડું જાણવા માટે 'ધી ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સ'ના કતારલેખક અને અમેરિકાનાં અન્ય રાષ્ટ્રીય સમાચારપત્રોમાં પ્રસંગોપાત લખતા મિત્ર માઈકલ બેનાનાવ સાથે અમે ઓગસ્ટ, ૨૦૦૬માં આ ગામની મુલાકાત લીધી. અમને મળેલી માહિતી મુજબ મીઠિયાળામાં શ્રાવણ વદ આઠમના દિવસે અંશી જેટલાં લગ્ન હતાં. પરણના આવા સામૂહિક શુભ અવસર તાકડે જ ગામમાં એક ડોશીનું મરણ થયું. લગ્નના રંગે રંગાયેલા ગામ ઉપર મૃત્યુની ઘટના શોકનો કાળો કૂચડો તો નહીં ફેરવી દે ને? એવી આશંકા સાથે અમે આ ગામનાં પૂરીબહેન રબારીને પૂછ્યું. તેમણે અમને હૈયાધારણ આપતાં હોય એમ કહ્યું : "ઈ તો ડોશીમાને ઢાંકી રાખ્યાં છે!"

અમને આ શબ્દપ્રયોગમાં બહુ ખબર પડી નથી એની એમને ખબર પડી ગઈ! આથી તેમણે અમને આ શબ્દપ્રયોગ વિગતે સમજાવ્યો. તેમના કહેવા મુજબ ગામમાં આટલાં બધાં ઘરે લગ્નનો પ્રસંગ એકમાત્ર ગોકળઆઠમના દિવસે જ હોય છે. હવે જો આ જ દિવસે ગામમાં મરણ થાય તો પણ આટલાં બધાં

લગ્ન અન્ય કોઈ દિવસે ખસેડવાં શક્ય જ નથી. વળી, ઘણાં બધાં ઘરે જાન આવી હોય, ગીતો ગવાતાં હોય, લગ્નવિધિ ચાલતી હોય કે જમણવાર થતો હોય અને કોઈ વ્યક્તિની સ્મશાનયાત્રા નીકળે તો મૃતકના કુટુંબ સહિત ગામ આખાને શરમ અને સંકોચનો અનુભવ કરવો પડે. આ સંજોગોમાં લગ્નનું ટાણું આઘુંપાછું ઠેલવા કરતાં અંતિમયાત્રાનો સમય જ થોડાક કલાકો માટે પાછળ લઈ જવો વધારે હિતાવહ છે. મરણના સમાચાર ગામઆખું જાણતું હોય છતાં, મૃતકના પરિવારજનો પોતાના ઘરમાં મૃત્યુની ઘટના જાણે કે બની જ નથી એવું દર્શાવવા માટે, મૃતદેહને સાડી, ચાદર, કે ઓછાડથી ઢાંકી રાખે છે! આ ઘટનાને એક જ વાક્યમાં ખુલ્લી કરી દેનાર કે ઢાંકી દેનાર પૂરીબહેનની બળૂકી બોલીને બિરદાવવા માટે એકવીસ તોપોની સલામી પણ ઓછી પડે! મિત્ર માઈકલને સમજાવવા માટે, પૂરીબહેનની આ એક જ લીટીનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરતાં છૂટેલો પરસેવો તો જેણે લૂછ્યો હોય એ જ જાણે!

શૈક્ષણિક પરિસંવાદોની ચર્ચાઓમાં અને સરકારી યોજનાઓની જાહેરાતોમાં શુષ્ક રીતે વપરાતો 'સ્ત્રી સશક્તીકરણ' શબ્દ સાંભળી-સાંભળીને અબખો થઈ ગયો હોય એમણે એક કામ કરવું. આ જ મીઠિયાળા ગામનાં કકુબહેન રબારીને મળવું. તેમને મળીએ તો 'સ્ત્રી સશક્તીકરણ' જેવો શબ્દ અને તેનો અર્થ આપણને પાનીથી માંડીને પાંચી સુધી સમજાઈ જાય! આઘેડ ઉંમરે પણ કડેઘડે કદ-કાઠી, ગોરોચટક વાન, લીલાંછમ છૂંદણાં, અને કાળાંભમ્મર કપડાં. અણીદાર આંખો, તીખાં નાક-નકશી પણ મીઠી જબાન. એમના આંગણિયે ગયાં તો અમને એવો આવકારો આપ્યો કે, મનમાં કવિ 'કાગ'નું ગીત મોર બનીને નાચી ઊઠ્યું! અમે કકુબહેનના ખોરડાની માલીપા બેઠાં. કકુબહેન એટલે બૂંગિયો અવાજ અને બુલંદ આત્મવિશ્વાસ. એમના અસ્ખલિત વાણીપ્રવાહમાં રૂઢિપ્રયોગો અને રૂપકોનાં હોડકાં તરતાં રહેતાં. મા-બાપ વિશે એમ જ વાત નીકળી. માતા-પિતાનો મહિમા સમજાવતું કકુબહેનનું પહેલું વાક્ય હતું : "મા-બાપ તો જનમનું ઝાડ કહેવાયા!"

એક વૃક્ષને જેમ ફળ બેસે છે એ જ રીતે મા-બાપ નામના ઝાડ ઉપર બેસતાં ફળ એટલે એમનાં બાળકો. સંતાનોને જન્મ આપનાર મા-બાપ એક ઝાડની જેમ જ પોતાનાં બાળકોનું કેટલું બધું પોષણ કરે છે! જીવવિજ્ઞાનની સાથે ભાવવિજ્ઞાનની આ આખી ઘટનાને પોતાની વાતના એક જ વાક્ય દ્વારા જીવંત બનાવનાર કકુબહેનના બોલીબળ આગળ એકાદ વખત લઘુતાગ્રંથિનો અનુભવ કરવા જેવો ખરો!

કચ્છમાં ભયાઉ અને રાપર વચ્ચેનો વિસ્તાર વાગડ નામે ઓળખાય છે. અહીં, રબારીઓની વસ્તી ધરાવતું જેઠાસરી નામનું ગામ છે. એક સમયે જેઠાસરી 'ગાયોનું ગામ' તરીકે જાણીતું હતું. કારણ કે, આ ગામમાં લગભગ દરેક રબારી કુટુંબ પાસે સો-દોઢસો ગાયો હતી. અહીંનાં રબારી કુટુંબો ઘાસચારાની શોધમાં ઘણા સાથે સ્થળાંતર કરીને જીવતરને ટકાવી રાખતાં હતાં. પણ સમયની સાથે સમસ્યાઓના ઘણા વીંઝાવા લાગ્યા અને ઘણા સંકોચાવા લાગ્યાં. આજીવિકા માટે ઘણા પશુપાલકો હવે ગાંધીધામ અને અન્ય સ્થળોએ મીઠાંનાં કારખાનાંમાં કે પછી છેવટે છૂટક મજૂરીકામ પણ કરે છે. આમ જોવા જવ તો પ્રકાર જ બદલાયો, બાકી સ્થળાંતર તો એનું એ જ રહ્યું! માલધારીઓ માટે કાર્યરત 'મારગ' સંસ્થાનાં સ્થાપક નીતાબહેન પંડ્યાએ આ પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવવા આ ગામની બહેનોને પૂછ્યું : "તમે પહેલાં પશુઓ માટે સ્થળાંતર કરતાં હતાં અને હવે મજૂરીકામ માટે સ્થળાંતર કરો છો. આમાં તમને શો ફેર લાગે છે?" જેઠાસરીની એક રબારી બહેને વીજઝાટકે જવાબ આપતાં કહ્યું : "માલ છે તો મોલો છે!"

આજે પણ ગ્રામપ્રદેશમાં કોઈ પશુપાલક માટે છેવટે તો ઢોરઢાંખરની સંખ્યા જ મોલોનો સાચો માપદંડ છે. આ વાસ્તવિકતાને એક જ વાક્યમાં ખૂબીપૂર્વક રજૂ કરનાર એ રબારી બહેનને 'અભણ' કહેનાર વ્યક્તિ ખામી અને મૂર્ખામીથી ભરેલી છે એમ માનવું!

પશુપાલન અને દૂધવિજ્ઞાનનો વિષય ભણાવનાર, 'લોકભારતી' શિક્ષણસંસ્થાના પ્રાધ્યાપક રતિભાઈ પંડ્યા સણોસરા ગામના સરપંચ પણ થયા હતા. આ ગામના એક પશુપાલક તેજાભાઈ રબારીની છાપ માથાભારે માણસ તરીકેની હતી. પરંતુ, રતિભાઈ માટે તેજાભાઈને પૂરતો આદર અને ભારે ભરોસો. તેજાભાઈ કશુંક ખોટું કરે તો રતિભાઈ બહુ ઠપકો આપે. તેજાભાઈ મુશ્કેલીમાં હોય તો રતિભાઈ બેઘડક મદદ પણ કરે. એક વખત સહજ વાત નીકળતાં, પંડ્યાભાઈને યાદ કરતાં, તેજાભાઈ રબારીના મોટા દીકરાની વહુએ ઉદ્દગાર કાઢ્યા : "ઈ ભાઈ એટલે અડધી રાતનો હોંકારો!" જેમની પાસેથી સંકટના સમયે, ગમે તે ઘડીએ, નિસંકોચ મદદ માગી શકાય એવા વ્યક્તિત્વના મહત્ત્વને પ્રસ્થાપિત કરતો આ કેવો ચોટદાર શબ્દપ્રયોગ છે!

ઉપમા અને અલંકારોને જાણ્યા-ભણ્યા વગર પણ રબારી સ્ત્રીઓ એનો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપયોગ કરીને ભલભલા ભણેલાઓને પણ ભૂ પીવડાવી દેવા સક્ષમ છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયલા તાલુકાના ગરાંભડી ગામનાં જેતુબહેન રબારી પોતાની જમીનમાં છાણિયા ખાતરનો જ ઉપયોગ કરીને ખેતી કરે

છે. રાસાયણિક ખાતર પ્રત્યે ભારે સૂગ ધરાવતાં જેતુબહેન બાજરીનો મોલ લહેરાતો હોય એવા એમના ખેતર સામે આંગળી ચીંધીને કહે છે : "મારી જમીનના ટુકડાએ કદી 'સરકારી ખાતર' ચાખ્યું નથી!" કારખાનાંમાં બનતાં યુરિયા અને ડાય એમોનિયમ ફોસ્ફેટ જેવાં અઘરાં નામો ધરાવતાં કૃત્રિમ ખાતરને 'સરકારી ખાતર' જેવી ઉપમા આપનાર જેતુબહેનની શબ્દશક્તિ ઘણી અસરકારી લાગે છે!

આપણે કહેવાતા ભણેલા-ગણેલા, શહેરી અને મધ્યમવર્ગીય માનસિકતા ધરાવતા લોકો પોતાની માતૃભાષામાં પણ સાચા-ખોટા (સાચા ઓછા, ખોટા વધારે!) અંગ્રેજી પ્રયોગો કરતા રહીએ છે. અને માતૃભાષાને બગાડવા માટે આપણાથી બનતું બધું કરી છૂટીએ છે! આપણે બોલચાલની ભાષામાંથી કહેવતોનું કાસળ કાઢી નાખ્યું છે અને રૂઢિપ્રયોગોના રામ રમાડી દીધા છે! સુસ્ત શબ્દપ્રયોગો અને શુષ્ક ઉપમા-અલંકારોથી આપણી રોજબરોજની ભાષા દિનપ્રતિદિન મોળી પડી રહી છે. આની સામે બહુ જ ઓછું કે બિલકુલ ન ભણેલી રબારી બહેનો જોમલર્યા શબ્દપ્રયોગો દ્વારા આપણી માતૃભાષાને કાયમી તાજગી બક્ષી રહી છે. તેઓ પશુઓ અને પ્રકૃતિની વધારે નજીક છે એટલે એમની બોલી સ્વાભાવિક અને સત્વશીલ છે. રબારી બહેનોની રુઆબદાર બાનીને કાન ભરીને સાંભળવા અને મન ભરીને માણવા માટે, ગોઘૂલિનો વખત થઈ જાય એ પહેલાં, એમના સુધી વેળાસર પહોંચી જવાની જરૂર છે.

સૌજન્ય : રબારી બહેનોની રુઆબદાર બાની, 'વલોણું', નવેમ્બર, ૨૦૦૬, પૃ.૦૩-૦૪

લેખક-સંપર્ક : પ્રાધ્યાપક, પત્રકારત્વ અને સમૂહ પ્રત્યાયન વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

○○○○○○○○

પુસ્તક-વિમર્શ : મારી જીવનકથા મામાસાહેબ ફડકે

ગાંધીયુગના અંત્યજસેવકનું સાચદિલ બયાન

• ચંદુ મહેરિયા

ગાંધીયુગના અંત્યજસેવક મામાસાહેબ ફડકેએ ૧૯૭૦-૭૧માં લખેલી, ૧૯૭૪માં પ્રગટ થયેલી, ૨૨ પ્રકરણો અને ૫ પરિશિષ્ટો સાથેની, ૨૨૭ પૃષ્ઠોની આત્મકથા "મારી જીવનકથા, તેમના જીવનનું સાચદિલ બયાન છે. તેનાં પ્રકરણોમાંથી કેટલીક રસપ્રદ સામગ્રી વિશે ચર્ચા.

"આત્મકથા લખવામાં 'આત્મશલાઘા' રહેલી છે, સાહજિક રીતે તેમાં પોતાના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જેને હું મારા પોતાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ગણું છું." (લેખકનું નિવેદન, પૃ. ૩)

"ગાંધીજીના જમાનાનો હું પહેલો અંત્યજસેવક ગણાઉં." (પૃ. ૧૧૨)

"આશ્રમમાંથી બહાર કામ માટે ગયેલો હું પહેલો માણસ હતો." (પૃ. ૧૩૫)

રજનીશ આત્મકથાને 'અહંકાર કથા' કહે છે. "હરિજનસેવા દ્વારા અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કરવાનું મહાત્મા ગાંધીનું રચનાત્મક કામ અપનાવી એની પાછળ આખી જિંદગી વ્યતીત" કરવાનો દાવો કરનાર, દલિતોદ્ધારના લેખધારી મામાસાહેબ ફડકે, આત્મકથા લેખનમાં આવતી "આત્મશલાઘા" કે 'ગુણોના વર્ણન'ને પોતાના સ્વભાવ વિરુદ્ધની બાબત ગણે અને આત્મકથા 'મારી જીવનકથા'માં જ 'હું પહેલો'ની વાત માંડે ત્યારે એને 'આત્મશલાઘા' કે 'અહંકાર' ગણવો કે સીધુંસાદું હકીકતનું બયાન, તેની વિમાસણ થાય છે.

મામાસાહેબે આ શરૂ ૧૯૭૦-૭૧માં લખેલી, ૧૯૭૪માં પ્રગટ થયેલી, ૨૨ પ્રકરણો અને ૫ પરિશિષ્ટો સાથેની, ૨૨૭ પૃષ્ઠોની આત્મકથા 'મારી જીવનકથા', ગાંધીના એક અંત્યજસેવકના જીવનનું સાચદિલ

બયાન છે. "ચિરમિત્ર કાકાસાહેબ કાલેલકર"ના લખાવ્યે મામાસાહેબે તે લખી છે. કાકાસાહેબે, "અહંકારના વચનો નહીં, પણ પરિસ્થિતિના કેવળ વર્ણન" તરીકે "આવી આત્મકથા માટે પુરોવચનની જરૂર જ હોય, તો હું માનું છું કે એ કામ માટે સૌથી યોગ્ય અધિકાર મારો જ છે." એવી સ્પષ્ટતા સાથે એની પ્રસ્તાવના લખી છે. સામાન્ય રીતે પ્રસ્તાવનાકાર પ્રસ્તાવનામાં લેખકને શુભેચ્છા પાઠવવા સાથે પુસ્તકનાં વખાણ કરે છે અને લેખક તેના નિવેદનમાં પ્રસ્તાવનાકાર પ્રત્યે ઓશિંગાણભાવ વ્યક્ત કરે છે. મામાસાહેબ અને કાકાસાહેબ પણ આ ફરજ પરસ્પર માપમાં રહીને નિભાવે છે. પણ તા. ૩-૬-૧૯૭૧ના રોજ લખાયેલી કાકાસાહેબની આ પ્રસ્તાવના એ રીતે વિશિષ્ટ છે કે એમાં લેખક મામાસાહેબે બે સ્થળે સ્પષ્ટતા કરતી ફૂટનોટ લખી છે !

બાળપણ, ભણતર અને સમર્પણ

આત્મકથાના પ્રથમ પ્રકરણમાં લેખકના પૂર્વજો, બાળપણ અને પ્રાથમિક શિક્ષણનું વર્ણન છે. પરંતુ કોઈ પૂર્વજોનું તો ઠીક માતાપિતા અને ખુદનું નામ પણ લેખક જણાવતા નથી (હા,

જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હોવાનું જણાવી દે છે ખરા!) લેખક મામાસાહેબનું મૂળ નામ જાણવા વાચકે ઘણો શ્રમ કરવો પડે છે અને તાળો મેળવવો પડે છે. “વરસોથી કચડાયેલી-દબાયેલી, દીન-દલિત ગણાતી કોમોને ઊભી કરવી હોય તો તે માત્ર ‘કેળવણી’ જ કરી શકશે, એવું હું પહેલેથી માનતો આવ્યો છું.” એમ માનતા મામાસાહેબ પોતે કેમ લખ્યા એનો જવાબ છે: “બ્રાહ્મણનો છોકરો અલણ રહે એ પાલવે જ નહીં.”

નિરક્ષર માતા અને મુનીમ પિતાના આ સંતાનનો જન્મ મહારાષ્ટ્રના રત્નાગિરિ જિલ્લાના જાંબુલઆડ ગામે બીજી ડિસેમ્બર ૧૮૮૭ના રોજ થયેલો. મોટાભાઈની જેમ એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મોસાળના ગામે થયું હતું. ઓગણીસમી સદીના અંતિમ દાયકામાં મહારાષ્ટ્રની નિશાળોમાં બાળકને શિક્ષક કેવી સજા કરતાં તેનું વર્ણન હૃદયદ્રાવક છે, “નાટ (મોલ) ઉપર દોરડું બાંધે, દોરડાની સાથે હાથ બાંધીને ઊંચે ટિંગાડે અને પછી સોટીથી માર મારે. મોટા ભાઈને આ શિક્ષા કરવામાં આવી. હું ત્યારે પહેલા ધોરણમાં હતો.” (પૃ. ૫) બાળક વિઠ્ઠલ ફડકે પર એ સજાની ઘેરી અસર થઈ હતી. એ મારથી તે એટલા ડરી ગયેલા કે “હવે હું નિશાળે જવાનો નથી,” એમ કહી દીધેલું. આ સજાની અસર એ રીતે ઊગી નીકળી હતી કે મોટપણે પોતાને શિક્ષક થવાનું આવ્યું તો પોતે તો એનાથી કાયમ દૂર જ રહ્યા, સાથી શિક્ષકને બાળકોને સજા કરતા જોઈને કહ્યું, “મારવાથી કદાચ કોઈ વર્તન સુધરેલું દેખાતું હશે પણ સમજ તો વધતી નથી જ.” (પૃ. ૬૬)

ગુલામ ભારતના બાળ વિઠ્ઠલને, ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારે સ્વદેશનું સ્પષ્ટ ભાન ત્રીજા ધોરણની કવિતામાં આવેલા ‘સ્વ’ શબ્દથી થયેલું : “સ્વ એટલે પોતાનું, આપણું એમ યાદ રહેલું. તે ‘સ્વ’નો સંબંધ દેશની સાથે મનમાં જોડાયો”. (પૃ. ૧૦) વતન છોડીને જિલ્લા મથક રત્નાગિરિ આવી રહેલા ફડકે કુટુંબના આ કિશોરને ટિળક અને સાવરકર બંનેનું ખેંચાણ હતું. અંગ્રેજ રાજ અને અંગ્રેજી શિક્ષણનો વિરોધ મનમાં બહુ વહેલો ઊગેલો. એટલે ફાઈનલની પરીક્ષા વખતે જ ઘર છોડ્યું. એવા શબ્દો સાથે કે, “જે કુટુંબમાં એકબેથી વધારે ભાઈઓ હોય એમાંથી એક પણ ભાઈએ ધર્મ અને દેશસેવાને માટે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવું જોઈએ”. (પૃ. ૨૩)

આમ થયા મામાસાહેબ

ઘર છોડતાં પૂર્વે જ કિશોર વિઠ્ઠલ ફડકેની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ગઈ હતી. તેમના લખ્યા મુજબ એમની પાછળ પોલીસ પડેલી હતી. તેથી ઘર છોડી જવામાં ઘરની સલામતી જોઈ. શરીર નબળું હતું એટલે પહેલાં એ સબળું કર્યું. લખાવા માટે રાષ્ટ્રીય શાળાની શોધમાં વડોદરાની ગંગનાથ વિદ્યાલય

આવ્યા. “માતૃભાષામાં શારીરિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણના ધ્યેય”ને વરેલા ગંગનાથ વિદ્યાલયના “અભ્યાસક્રમમાં હથિયાર-શિક્ષણ પણ એક વિષય હતો”. વડોદરા રાજ્યના કલેક્ટર કેશવરાવ દેશપાંડે તેના સંચાલક હતા. જ્યારે વિઠ્ઠલ ફડકે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે સંસ્થાનો આરંભનો પ્રાણ ઊડી ગયો હતો અને મામૂલી શિક્ષણ ચાલતું હતું. સારા શિક્ષકોની ખોટ લખાવા આવેલા વિઠ્ઠલ ફડકેને લખાવવાના કામમાં જોતરીને પૂરી કરવામાં આવી. કાકા કાલેલકર પછી ત્યાં આચાર્ય તરીકે આવ્યા. આ બંનેનું ‘મામાસાહેબ’ અને ‘કાકાસાહેબ’ એવું નામકરણ અહીં થયું હતું. આત્મકથામાં ગાંધીજીએ લખ્યું છે, “સંસ્થાના સંચાલકના વિદ્યાલયમાં કૌટુંબિક ભાવનાના ખ્યાલે અધ્યાપકોને કૌટુંબિક ઓળખ મળી એટલે કાલેલકર ‘કાકા’ નામ પામ્યા. અને ફડકે ‘મામા’ થયા.” (સત્યના પ્રયોગો, પૃ. ૩૬૪-૬૫) વિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિઓ ‘રાજદ્રોહી’ ન હતી. પણ બ્રિટિશ સરકારને એવો સંદેહ હતો. એટલે ઈ.સ. ૧૯૧૧માં સંસ્થા બંધ કરાવી. મામાસાહેબના “સાવરકર મંડળ સાથેના સંબંધ, ઉગ્ર ભાષણો અને રત્નાગિરિમાં શરૂ કરેલ અભિનવ ભારત વાચનાલય”ને કારણે સરકારના દબાણથી તેમને પહેલાં જ છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા. (પ્રસ્તાવનામાં કાકાસાહેબે સાવરકર સાથેનો મામાસાહેબનો પત્રવ્યવહાર પકડાયો છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ મામાસાહેબ ફૂટનોટમાં ‘આ વાત સાચી નથી’ એમ જણાવે છે.) મામાસાહેબે થોડો સમય વડોદરાનરેશ સયાજીરાવ ગાયકવાડે શરૂ કરેલી અંત્યજ શાળામાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. જો કે તે કામ પણ લાંબુ ન ચાલ્યું. એટલે તેઓ અંગત સાધના માટે ગિરનાર ગયા અને ત્યાં ત્રણેક વરસ અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા.

અંત્યજ શિક્ષણ પાછળ વિચારનું બળ

વડોદરાની જે અંત્યજશાળામાં કોઈ કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ણના શિક્ષકો લખાવતા નહોતા ત્યાં, જન્મે ચિતપાવન બ્રાહ્મણ મામાસાહેબ શિક્ષક તરીકે જોડાયા. તેમાં વ્યવહારિક કામ વગરના હોવાની મજબૂરી હતી કે તેની પાછળ કોઈ ભાવના કે વૈચારિક બળ પણ હતું? લેખકે સ્પષ્ટતા કરતાં લખ્યું છે, “હિંદુઓ અને હિંદીઓની અવનતિમાં બ્રાહ્મણો, આજે કહેવું હોય તો સુશિક્ષિતોનું, પાપ ઘણું મોટું છે. બ્રાહ્મણ એ જગતગુરુ કહેવાય છે. જે ધર્મમાં કે દેશમાં અજ્ઞાની માણસો હોય તેમના જ્ઞાનની જવાબદારી બ્રાહ્મણને એટલે કે લણેલાને શિરે છે. આ અરસામાં સ્વામી વિવેકાનંદનું સાહિત્ય હું વાંચતો હતો. તેનાથી તો આ મારા વિચારો બહુ જોરદાર બન્યા. એટલે મેં તરત હા પાડી દીધી.”(પૃ. ૩૦)

પચીસ વરસના મામાસાહેબ અંગત સાધના માટે ગિરનાર ગયા ત્યાં કથા-શ્રવણ, દર્શન ઉપરાંત વાચન પણ ચાલતું. ગિરનારમાં તેઓએ રામતીર્થના ગ્રંથો અને તુકારામની ગાથા એ ગ્રંથોની સાથે “મોડર્ન રિવ્યુ” અને ગાંધીજીનું “ઈન્ડિયન ઓપિનિયન” સામયિકો નિયમિત વાંચ્યા હતા. સત્સંગની સાથે ગંભીર વિષયોની ચર્ચા ગોષ્ઠીઓમાં ભાગ લેતા. “ગિરનારમાં હું બાવાઓને સમજાવતો કે હરિજનો પણ હિંદુ જ છે. એમને દેવોના દર્શન કરવા દેવાં જોઈએ” (પૃ. ૩૩)

ગાંધીજીની સાથે અને સામે

આત્મકથાના પ્રકરણ ૫, ૬ અને ૭ (“ગાંધીજીનું પ્રથમ દર્શન”, “ગાંધીજીના સમાગમમાં” અને “એ ગાંધીજીનો જાદુ નહોતો”) મામા અને ગાંધીજીના વિચારો અને જહાલ-મવાળ મતભેદોને સમજવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરત આવેલા ગાંધીજીને લેખક સૌ પ્રથમ પૂનામાં મળે છે, તે પછી ૨૮મી જૂન ૧૯૧૫થી અમદાવાદના ગાંધીજીના આશ્રમમાં આવી રહે છે. તે પૂર્વે મામા ગાંધીજીને વાંચી-જાણી ચૂક્યા હતા. તેમને ગાંધી “કોઈ ગજબ લડવૈયો અને લડવા નીકળેલા સાધુ” લાગેલા. આશ્રમવાસના છ મહિના પછી, ૧૯૧૫ના આખરમાં, ગાંધીજી મામાને ‘બનતી રાશ’ આવી કે નહીં તેમ પૂછે છે, તો જવાબમાં મામા કહે છે, “લપ ટકા મેળ પડે છે. પાંચ ટકા નથી પડતો. જેમ કે હિંદુઓ બહુમતીમાં હોવાથી તેમના ઉપર બહુ ભાર મૂકો છો, એમને જ જવાબદાર ગણો છો, અરાજકતાવાદીઓને આપ અંગ્રેજોની પેઠે COWARD (બીકણ) કહો છો તે બરાબર નથી લાગતું. મુઠ્ઠીભર લોકો છે તે બીજું શું કરી શકે? જીવતા રહે તો અંગ્રેજી અમલદારોનાં દસ બીજાં ખૂન કરે. અરાજકતા-વાદીઓ માર્ગ ભૂલેલા હશે, પણ બીકણ તો નથી જ. એ એમની કરકસર છે, એમ હું માનું છું. પાંચ ટકા આમ મતભેદ છે. ૯૯ ટકા મળતું હોય એવો કોઈ મળે ત્યારે આપને છોડી દઈશ”. એમણે કહ્યું, “બેશક.” પણ મળે ત્યારેને? (પૃ. ૩૯-૪૦)

મામા જહાલવાદી છે, બૉમ્બગોળાની પ્રવૃત્તિવાળા છે. તેમને ગાંધીજીએ અંત્યજ શિક્ષણના રચનાત્મક કામમાં લગાડીને, જાદુ કરીને અહિંસક બનાવ્યા, તેવી લોકમાન્યતાનો મામા ધરાર ઈન્કાર કરે છે. “એ ગાંધીજીનો જાદુ નહોતો” પ્રકરણમાં અદ્ભૂત સ્પષ્ટતાથી મામા લખે છે, “સહાનુભૂતિ અને સહકાર વધારીને જ કામ થાય એવી મારી ખાતરી થવાથી હું ગાંધીજીના આવતાં પહેલાં જ સને ૧૯૦૮થી અહિંસક માર્ગે શિક્ષણનું કાર્ય કરવા લાગ્યો હતો. ગાંધીજીએ ‘જાદુ કરીને મને અહિંસક બનાવ્યો એ વાત સાચી નથી.’” (પૃ. ૪૯) ગાંધીજી પ્રત્યે મામાને ભારોભાર આદર છે, પણ ભક્તિ નથી. એટલે તે આત્મકથાના

પરિશિષ્ટમાં ચૂનીલાલ ખંડેરિયાના હરિજનકાર્યની નોંધ મૂકે છે. જેમાં જણાવાયું છે કે, “શ્રી. ખંડેરિયાનું કામ ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પ્રત લીધું તે પહેલાંનું છે. ‘હરિજનસેવા’ એ કંઈ નવી વાત નથી, એ લખવાનો ઉદ્દેશ છે. એ વાતને ગાંધીજીએ જોર આપ્યું એટલું જ.” (પૃ. ૨૦૨) જો કે મામા કબૂલે છે કે “સૌથી વિશેષ અસર મારા જીવનઘડતરમાં બે મહાપુરુષોની થઈ. પહેલાં લોકમાન્ય ટિળક અને બીજા મહાત્મા ગાંધી.” (પૃ. ૧૧૭) ગાંધીજીને પણ મામા પ્રત્યે એટલો ઉત્કટ પ્રેમ હતો કે ૧૯૪૪-૪૫માં ૫૭ વરસના મામા ગોધરામાં ઘંટીએ દળતા હતા અને તેનો અંદરનો ખીલડો આંખમાં વાગતા ગંભીર ઈજા થઈ અને એક આંખ જવાની શક્યતા હતી, ત્યારે ગાંધીજી કહ્યું હતું, “એમની આંખ જાય તો મારી જાય.” (પૃ. ૧૩૨)

સાક્ષરતાનું નહીં, જીવનનું શિક્ષણ

૧૯૧૭માં ગોધરામાં ભરાયેલી ઐતિહાસિક એવી પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ સાથે, અંત્યજ પરિષદ અને ગોધરાના વાલ્મીકિવાસની સલા પછી સફાઈકામદારોનાં બાળકોનાં શિક્ષણનું કામ હાથ ધરાયું હતું. ગોધરાની પહેલી અંત્યજ શાળાના શિક્ષક તરીકે મામાસાહેબને સાવ અનાયાસ અને અચાનક જવાનું થયું. જૂન ૧૯૧૯માં તેમણે શાળા સંભાળી અને જીવનભર તે જ કામને વળગેલા રહ્યા. કોઈ પણ કાર્યકરને પડે તેવી મુશ્કેલીઓ મામાસાહેબના ભાગે પણ ગોધરાના કામમાં આવી. શિક્ષણની બાબતમાં અજાગ્રત દલિતો અને તેમનામાં શિક્ષણ આવવાથી થનારા ફેરફારોથી સચેત બાકીનો સમાજ એ બેઉ પડકારો તેમના માથે હતા. મામા તેમાંથી હેમખેમ પાર ઉતર્યા અને સફળ બન્યા તે સફળતાની ગાથા “નીવડેલા વિદ્યાર્થીઓ” પ્રકરણમાં આલેખાઈ છે. ૬ લિ ત શિ ક્ષ ણ બાબતમાં મામાના વિચારો ખૂબ જ સ્પષ્ટ હતા: “હું શિક્ષણ આપતો હતો તે સાક્ષરતા વધારવા માટેનું ન હતું, પણ જીવન સુધારવા માટે હતું. પરીક્ષા પસાર થાય અને છોકરા ઘંઘે વળગી જાય એવું મારું ધ્યેય ન હતું.” (પૃ. ૬૬)

આલસછેટનાબૂદી સ્વરાજની શરત ખરી પણ ...

જેમ દલિતશિક્ષણ એમ આલસછેટનાબૂદી પણ મામાસાહેબનું પ્રમુખ કાર્ય હતું. વર્ષ ૧૯૨૨માં અમદાવાદ અને વર્ષ ૧૯૩૪માં ફૈજપુરના કૉંગ્રેસ અધિવેશનમાં સફાઈ કામદારો સિવાયના કૉંગ્રેસના સ્વયંસેવકો મારફત એમની આગેવાનીમાં પાયખાના-સફાઈનું કામ થયું હતું. અમદાવાદ કૉંગ્રેસના સફાઈકામ કરનારા કૉંગ્રેસ સ્વયંસેવકોનો ભેગો ફોટો પડાવવા ગાંધીજીએ આગ્રહ રાખ્યો. આત્મકથામાં આ પ્રસંગ અંગે મામાએ લખ્યું છે : “સફાઈકામ કરનારા સ્વયંસેવકોમાં બ્રાહ્મણો, વાણિયા, મુસલમાન વગેરે હતા. હું ફોટો પડાવવા તૈયાર નહોતો. છતાં

ગાંધીજીના અગ્રહથી ફોટો પડાવવા બેઠો. તે મારો જિંદગીમાં પહેલામાં પહેલો ફોટો હતો.” (પૃ. ૧૨૬) જો કે આ કામની પ્રેરણા અને આદેશ આપતા ગાંધીજીના લેખકે ટાંકેલા આ શબ્દો, “સફાઈકામદારોને એવું નહીં લાગવું જોઈએ કે આપણા વગર આ લોકોને ચાલશે નહીં.” (પૃ. ૧૨૬) ચોંકાવનારા છે.

૧૯૩૧માં હાલોલના પહેલા જેલવાસમાં જેલના સાર્વજનિક પાયાનાની સફાઈનું કામ પણ એમણે કર્યું હતું. ૧૯૩૨ની ગોળમેજી પરિષદ અને પૂના કરાર વખતે થયેલી ગાંધી-આંબેડકર મુલાકાતમાં ડૉ. આંબેડકરે ગાંધીજીને દલિતો વતનમાં જલાવતનની હાલતમાં જીવતા હોવાની ફરિયાદ કરી હતી. ડૉ. આંબેડકર કરતાં દસેક વરસ પહેલાં, ૧૯૨૪માં બોરસદમાં મળેલી અંત્યજ પરિષદના અધ્યક્ષસ્થાનેથી મામાસાહેબે આ જ મતલબનું કહ્યું હતું, “અંત્યજો આ દેશનું અભિમાન રાખે એવી સ્થિતિ આપણે રાખી છે ખરી? દેશાભિમાન એટલે દેશની માટી ને પાણીનું જ અભિમાન નહીં. અંત્યજોના ઘરોમાં માણસની કૂરતાનાં મૂંગા ભાષણો સાંભળી શકાય છે. ગુલામોનો ઇતિહાસ વણલખ્યોયે વાંચી શકાય છે. (અંત્યજોની) ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક બધી ઉન્નતિના રસ્તા બંધ કરી દીધેલા છે, અને એ સ્થિતિ એમના જ કમીનું ફળ છે એવો દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવાય છે. આવી ભૂમિને માટે અભિમાન તે કેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે?” (પૃ. ૧૦૧). પરિષદ જોગ સંદેશમાં ગાંધીજીએ “અસ્પૃશ્યતા-નિવારણમાં સ્વરાજની યાવી ભલે છુપાયેલી હોય. પણ એ પ્રશ્ન મુખ્યત્વે ધર્મનો જ છે.” (પૃ. ૯૮) એમ કહ્યું હતું, તો પરિષદના અધ્યક્ષ મામાએ રોકડું કહેલું, “અસ્પૃશ્યતાનો રિવાજ જો આપણે બંધ કરવો હોય તો તે આપણું ખોબા જેટલા માણસોનું કામ નથી, પણ વયોવૃદ્ધ, પુરુષો, સ્ત્રીઓ, વેપારીઓ, મજૂરો ને કારીગરોને ગળે એ વાત ઉતારવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ એ સ્વરાજની શરત છે, એટલું જ કહ્યું વાત ગળે ઉતરી શકે નહીં.” (પૃ. ૧૦૩)

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ નહીં, અસ્પૃશ્યસેવા

અસ્પૃશ્યોના સવાલ અંગે કોંગ્રેસનું અને તેના કાર્યકરોનું વલણ પણ આત્મકથામાંથી જાણવા મળે છે. તા.૯-૨-૧૯૩૩ના ઠક્કરબાપાને લખાયેલા પત્રના અંતે મામાએ લખ્યું છે, “હવે પ્રત્યક્ષ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કરતાં અસ્પૃશ્યોની સેવાનું જ કામ લેવા પર ધ્યાન અપાય છે તેથી ધાર્મિક સવાલ મોળો પડશે.” (પૃ. ૧૯૨) મામાસાહેબે વડોદરાની અંત્યજ શાળામાં શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી ત્યારે તેઓ વડોદરાના બ્રાહ્મણ લતામાં રહેતા હતા. જો બ્રાહ્મણોને આ વાતની ખબર પડે તો તેમને રહેવા ન દે. એટલે કાકાસાહેબ કાલેલકરે રસ્તો કાઢ્યો, “નિશાળથી પાછા આવતાંવેત ઘરમાં નહીં, પણ નળ નીચે

ખુલ્લામાં નાહો. આ રીતે અસ્પૃશ્યોને અડવાનું પાપ રોજ ઘોઈ કાઢો. પછી જ ઘરમાં દાખલ થાઓ. આ બધું આપણને પોસાય. પણ તમારે બ્રાહ્મણ લતામાં રહીને જ અસ્પૃશ્યોને ભણાવવા જવું જોઈએ.” (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧)

પંચમહાલના સિંહ ગણાતા એ જમાનાના બહુ મોટા ગજાના કોંગ્રેસ આગેવાન વામનરાવ મુકાદમ સંદર્ભે લેખક નોંધે છે, “વામનરાવ અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં માનતા ન હતા. છતાં અસ્પૃશ્યોની સેવા કરવામાં માનતા હતા. એટલે કે રૂઢિચુસ્ત હતા.” (પૃ. ૬૪) આવો જ બીજો અનુભવ લેખક પોતાનાં બા ૧૯૨૪-૨૫માં ગોધરા આશ્રમમાં આવીને રહ્યાં તેનો વર્ણવે છે.

અસ્પૃશ્ય બાળકોના આશ્રમમાં રહેવાથી કે તેમની સાથે ખાવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થઈ જવાય એટલે “બાએ જાતે કૂવામાંથી પાણી ખેંચશે અને રસોઈ પણ જુદી જ કરશેની શરત કરેલી”. સામે પુત્રે પણ તેમની સાથે નહીં, પણ આશ્રમના છોકરાઓ સાથે જ જમવાની શરત રાખેલી. માએ શરતમાં બાંધછોડ ન કરી પણ દીકરાને પોતાના હાથે ખવડાવવાના રસ્તા કર્યા. પણ ફાવ્યા નહીં. જો કે એ જ બાએ મામાની ગેરહાજરીમાં આશ્રમમાં માંદા પડેલા અસ્પૃશ્ય બાળકની, મામાના શબ્દોમાં “મને મનમાં થોડી ગાળો દઈને સારવાર કરી હતી.

અછૂત બાળકોને ભણાવ્યા પછી જાહેરમાં નાહવાથી મામાનું

માન વધ્યું : કાકા કાલેલકર

ગોધરામાં સરદારની પહેલી પ્રતિમાનું નહેરુના હસ્તે અનાવરણ !

ઘર છોડવાનો નિર્ણય મામાસાહેબે પિતાને જણાવ્યો ત્યારે પિતાએ “અવારનવાર કાગળ લખીને તબિયતના સમાચાર જણાવતો રહેજે” એમ કહ્યું તો મામાનો જવાબ હતો, “‘ખુશીમાં’ એ ત્રણ અક્ષરને માટે હું કાર્ડની ત્રણ પાઈ નહીં ખરચું” કે “ખાસ કામ વગર કાગળો લખવાની મને આદત નથી. ‘પૂ. બાપુને પણ મેં બહુ જ ઓછા કાગળ લખ્યા છે.” એમ કહેનાર મામાની આત્મકથાના ત્રીજા પરિશિષ્ટ “કેટલાક પત્રો”માં અગિયાર મહત્વના પત્રો છે. આજે તો સરદારની વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા ગુજરાતમાં છે. પરંતુ આઝાદ ભારતના પ્રથમ નાયબ વડા પ્રધાન સરદાર પટેલની સૌથી પહેલી પ્રતિમા, એ ય સરદારની હયાતીમાં, ગોધરામાં મૂકવામાં આવી હતી!

નહેરુ અને સરદાર વચ્ચેના મતભેદોની વાતો રાજકીય રૂપ લઈ ચૂકી છે ત્યારે વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુના હસ્તે ગોધરામાં તા. ૨૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૯ના લોકાર્પિત થયેલી સરદારની સમગ્ર ભારતમાં પ્રથમ પ્રતિમા સંદર્ભે મામાસાહેબની આત્મકથાના પત્રોમાં ઘણી મહત્વની દસ્તાવેજી માહિતી મળે છે.

તા.૧૦-૧૧-૧૯૪૮ના રોજ મામાસાહેબે સરદાર પટેલને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, “ગુજરાત રાજકીય પરિષદની પહેલી બેઠક ગોધરામાં ભરીને શ્રી.વામનરાવે પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરી અને હવે એમ કહે છે કે આપના પૂતળા સાથેનો ટાઉનહોલ બનાવીને એ કારકિર્દી પૂરી કરવાના છે.” (પૃ. ૧૯૬) આ પત્રના જવાબમાં સરદાર લખે છે, “ભાઈ વામનરાવ શું કામ ઉપાડી બેઠા છે તેની મને ખબર નથી. પણ કોઈ કોઈ વખત ગુજરાતી છાપાંઓમાં કંઈક વાંચવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પંડિતજીને ત્યાં બોલાવી એમને હાથે કંઈક મારા નામનું સ્મારક ઊભું કરે છે. પંડિતજીને આવા કામ માટે શું કામ તસ્દી આપે છે તે હું સમજ્યો નથી ને એ કામ શું છે તે પણ જાણતો નથી. પણ વામનરાવનો પ્રેમ છે એટલે એમને સૂઝે તે કરી રહ્યા હશે.” (પૃ. ૧૯૮)

મામાસાહેબ, કાકાસાહેબ અને બાબાસાહેબ

સામાન્ય રીતે કોઈ ગાંધીજનની આત્મકથામાં ડૉ. આંબેડકર કે મહાત્મા કુલેનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. કદાચ જોવા મળે તો હાંસિયામાં કે ઉપેક્ષા કે હાંસી માટે હોય છે. મામાસાહેબ ફડકેની આત્મકથા તેમાં અપવાદ છે, પણ અને નથી પણ. વડોદરાના બ્રાહ્મણ લતામાં રહેતા મામાએ અંત્યજ શાળાના બાળકોને લણાવવાનું કામ હાથ પર લીધું, ત્યારે કાકાસાહેબે એમને ઘરે આવીને રોજ ખુલ્લામાં નાહવાની સલાહ આપેલી. આ પ્રસંગનું આત્મકથામાં વર્ણન કરી કાકાસાહેબ અંતે લખે છે, (અછૂત બાળકોને લણાવ્યા પછી જાહેરમાં) નાહવાથી બહુ લાભ થયો. ૧૯૧૦માં મામાનું માન વધ્યું. જ્યારે ૧૯૧૫માં બીજાએ માર ખાધો.” અહીં પ્રસ્તાવનાકાર કાકાસાહેબે “બીજાએ માર ખાધો” એમ જે લખ્યું છે તે વડોદરામાં ડૉ. આંબેડકરને મજબૂરીવશ દલિત હોવાનું છુપાવી પારસીની વીશીમાં રહેવું પડેલું અને તેના કારણે જે મુશ્કેલી પડેલી તે સંદર્ભે છે. ડૉ. આંબેડકરને કાકાસાહેબ ભારોભાર અણગમાથી “બીજા” તરીકે ઓળખાવે છે અને “માર ખાધો” એમ કહીને એ તો એ જ લાગના હતા, એમ કહેવા યાહે છે. લેખક મામાસાહેબ પણ આ બાબતે ફૂટનોટથી લાંબી સ્પષ્ટતા કરે છે, “હું તે વખતે વીશીમાં જમતો હતો. હું અત્યંત શાળામાં જઈને લણાવું છું, ત્યાંથી આવીને નાહું છું એ જાણીને વીશીમાં જમનારા બીજા બ્રાહ્મણો બહુ ખુશ થયા. વીશીવાળી બાઈ પણ બહુ ખુશ થઈ ને મને આગ્રહ કરીને પીરસવા માંડી. બધામાં મારું માન વધ્યું. આ સને ૧૯૧૦ની વાત છે. એથી ઊલટું, આંબેડકર સાહેબના કિસ્સામાં બન્યું. મહારાજા સયાજીરાવની સ્કૉલરશિપ મેળવીને તેઓ પરદેશમાં અભ્યાસ કરીને સ્વદેશ આવ્યા. તેમને વડોદરા રાજ્યની નોકરી મળી. તેઓએ નોકરી માટે મહારાજાને અરજી

કરી, પણ ઘરને માટે નહીં, તે કરત તો ઘર પણ સહેલાઈથી મળી જાત. પણ નાત છુપાવીને તેઓ પારસીની ધર્મશાળામાં રહેતા. વાત બહાર ફૂટી તેથી ધર્મશાળાના વ્યવસ્થાપકોએ એમને મારવા લીધા. આ પ્રસંગ ૧૯૧૫માં બન્યો. વચ્ચે પાંચ વરસ ગયાં. એમાં સંસારસુધારો ૧૯૧૦ કરતાં કાંઈક આગળ વધેલો.” (પૃ. ૧૨)

યાદ રહે આ બંને ગાંધીજનો ૧૯૭૦માં, આશરે સાઠ વરસ પછી, ૧૯૧૦નો પ્રસંગ લખે છે ત્યારે તેમના મનમાં અછૂત બાળકોને લણાવ્યા પછી ઘરે આવી નાહવાનો લેશમાત્ર અફસોસ કે વિરોધ નથી. પણ આમ કરવાથી બ્રાહ્મણોમાં માન જળવાયુ અને વધ્યું તેનો આનંદ છે. (શું આ એ મામાસાહેબ છે જે અંત્યજોની સેવા કરવા ગોધરાના વાલ્મીકિ ફળિયામાં એમના ભેળા જ ઝૂંપડું બાંધીને રહ્યા છે?) ડૉ. આંબેડકરને નાત છુપાવીને રહેવાને કારણે મારવાનો પ્રયાસ થયો તેનો પણ કશો વિરોધ નથી. મામાસાહેબ “જો અરજી કરી હોત તો સહેલાઈથી ઘર મળી જાત” કે કાકાસાહેબ “માર ખાધો” એમ લખે છે કે બંને બનાવનું વરસ ૧૯૧૫ જણાવે છે, તે પણ સરાસર ખોટું છે. “ડૉ. આંબેડકરે ઘર માટે અરજી કરી નહોતી. જો કરી હોત તો તે પણ સહેલાઈથી મળ્યું હોત” એમ મામાસાહેબે જે લખ્યું છે તે સંદર્ભે બાબાસાહેબનું ખુદનું બયાન મહત્વનું છે. ડૉ. આંબેડકરે અંગ્રેજીમાં લખેલા આત્મકથનાત્મક લખાણો “વેઈટિંગ ફોર વિઝા”માં લખ્યું છે, “વડોદરા સરકાર પાસેથી (રહેવા માટે) એક બંગલો મળે એવા પ્રયત્નમાં હતો. રાજ્યના દીવાને મારી અરજી તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપ્યું નહીં. એટલે મારી અરજી એક ઑફિસથી બીજી ઑફિસ વચ્ચે અટવાતી રહી અને છેવટનો જવાબ મળે તે પહેલાં ક્યામતનો દિવસ આવી પહોંચ્યો.”(દિલના દરવાજે દસ્તક, પૃ.૬૦-૬૧) સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭માં આ બનાવ બન્યો હતો — ૧૯૧૫માં નહીં. ડૉ.આંબેડકરને અપમાનિત કરવાનો કે મારવાનો પ્રયત્ન જરૂર થયો હતો, પણ કાકાસાહેબ કહે છે તેમ તેમણે “માર ખાધો” તે સાચું નથી. આ ફૂટનોટના અંતે મામા “વચ્ચેનાં પાંચ વરસમાં સંસારસુધારો કંઈક આગળ વધેલો” એવી ટિપ્પણી કરે છે તેનો અર્થ શું કરવો? ૧૯૧૦માં બ્રાહ્મણ તરીકે બ્રાહ્મણ લતામાં જ રહો અને અછૂતોને લણાવી નાહી લો તો માન વધે અને ૧૯૧૭માં એ જ શહેરમાં આભડછેટમાં માનતા કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુ લતામાં નહીં પણ દૂધમાં સાકર જેમ ભળી ગયેલા પારસીઓની વીશીમાં રહેવાને કારણે વડોદરા રાજ્યના એક ઉચ્ચ અધિકારીને જન્મે અસ્પૃશ્ય હોવાને લીધે માર ખાવાનો વખત આવે — તેનાથી સંસારસુધારો આગળ વધેલો ગણાય કે પાછળ ઘડેલાયેલો? બીજી તરફ આત્મકથામાં મહાત્મા કુલે

વિશે આદર અને સમભાવથી મામાસાહેબે લખ્યું છે કે, “આધુનિક જમાનાનો ઇતિહાસ કહે છે કે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના પ્રથમ પુરસ્કર્તા, અંત્યજોને પોતાના હોજમાંથી પાછી લેવાનો હક તથા અક્ષરજ્ઞાન આપનાર પૂનાના મહાત્મા જ્યોતિબા ફુલે નીકળ્યા. એ સર્વોંગી સુધારક હતા.” (પૃ. ૧૧૦)

લેખનશક્તિના ચમકારા

આત્મકથા લેખક મામાસાહેબ ફડકેએ લેખકના નિવેદનમાં નોંધ્યું છે કે, “હું નથી લેખક કે નથી સાહિત્યકાર કે જેથી પુસ્તકને યોગ્ય ન્યાય આપી શકું. છતાં કેવળ શ્રદ્ધાના બળ ઉપર જ લખવાનું શરૂ કર્યું અને અત્યંત સરળ ભાવે કશીયે ટાપટીપ વિના હકીકતોનું માત્ર નિરૂપણ જ કર્યું છે.” (પૃ. ૩) ગુજરાતમાં ૧૯૦૯થી આવેલા મામાસાહેબની માતૃભાષા મરાઠી, પણ ગુજરાતમાં વસી ગુજરાતી વાંચતા-સમજતા થવા સાથે તે એવી આત્મસાત્ કરી કે જિંદગીના અંતિમ વરસોમાં ગુજરાતીમાં આત્મકથા લખી! લેખકની ભાષા-શૈલીનું માધુર્ય આત્મકથામાં કેકઠેકાણે જોવા મળે છે. તળ ગુજરાતી ભાષા અને રૂઢિપ્રયોગો પણ સરસ રીતે પ્રયોજાયેલા છે. હકીકતોના બચાન સાથે લેખકના વિચારો અને તીખાબોલા સ્વભાવનો પણ પરિચય થાય છે. પોતે ટિળક મહારાજની નાતના ચિતપાવન બ્રાહ્મણ છે અને મહારાષ્ટ્રમાં સંખ્યામાં થોડા પણ અસરની રીતે અનેક ગણા ચડિયાતા એવા ચિતપાવન બ્રાહ્મણોમાંથી “ઉત્તમ કોટિના લેખકો, કવિઓ, સાહિત્યકારો, વિચારકો, કેળવણીકારો, દેશલક્તો આ કોમમાંથી સમાજને પ્રાપ્ત થયા છે” (પૃ. ૧૧) એમ લખીને અનેક ઉત્તમ ચિતપાવનોનાં નામ તેમણે જણાવ્યા છે. પરંતુ ગાંધીજીની હત્યા કરનાર નાથુરામ ગોડસે પણ ચિતપાવન બ્રાહ્મણ હતા તે વાત કહેવાનું તે ટાળે છે. એવા દોષો પણ છે. વિનોબાજીએ, મામાને “તમારી લેખનશક્તિ - હું લેખનકલા કહેતો નથી - કટાઈ ન જાય” એ બાબતેમાં ચેતવ્યા હતા. મામાસાહેબ પણ આ અંગે સજાગ હશે. તેથી આત્મકથામાં તેમની લેખનશક્તિ અને લેખનકળા બેઉના ચમકારા જોવા મળે છે. ૧૯૬૯ના ગાંધી જન્મશતાબ્દી વરસે દેશના ત્રીજા સર્વોચ્ચ નાગરિક સન્માન પદ્મભૂષણથી સન્માનિત મામાસાહેબ ફડકેનું ૮૭ વરસની પાકટ વયે ૨૯મી જુલાઈ ૧૯૭૪ના રોજ અવસાન થયું તેમનાં કાર્યો, વિચારો અને નીવડેલા વિદ્યાર્થીઓની સાથેસાથે તેઓ પોતાની હકીકતો અને વૈચારિક ચમકારાથી સભર આત્મકથાથી પણ જીવતા છે.

મારી જીવનકથા (આત્મકથા), મામાસાહેબ ફડકે, પ્રકાશક: નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪, પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ, ૧૯૭૪, પુનર્મુદ્રણ, જૂન, ૨૦૦૬, કિંમત - રૂ. ૬૦

e.mail : maheriyachandu@gmail.com

સૌજન્ય : “નિરીક્ષક” સાપ્તાહિક ડિજિટલ આવૃત્તિ, 10, 17 અને 24 ઓગસ્ટ 2020

સંગીત માર્ટિંસ પંડિત જસરાજ જેવા કેટલા ય સૂર્ય આથમ્યા પછી ય તેમની લાલીમા સંગીતના આકાશમાં યથાવત્

• ચિરંતના ભટ્ટ

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનું બ્રહ્માંડ વિશાળ છે અને હજી તો અહીં સૂરજ નહીં પણ આગવી આકાશગંગા સમા કલાકારો અને વિદ્વાનો પણ થયાં છે. એક યુગનું પૂર્ણ વિરામ બીજા યુગની જવાબદારી બને છે.

આ વંચાતું હશે ત્યારે સાત સૂરોના સામ્રાજ્યના ઝળહળતા તાજ સમા સંગીત માર્ટિંસ પંડિત જસરાજ પંચમહાભૂતમાં વિલિન થઈ ચૂક્યા હશે. 90 વર્ષની ઉંમર અને એંશી વર્ષ સુધી સંગીત સાથેનો સંબંધ ગણતરીના શબ્દોમાં બંધાઈ ન શકે. આ વિભૂતિને ત્રણ સપ્તક કે તાલની માત્રાઓનાં બંધન નહોતાં જ છતાં ય એ ગણતરીઓ, એ સ્વરોની ગોઠવણ વચ્ચે એક જિનિયસ જિંદગી જીવાઈ. જેની તોલે કોઈ ન આવી શકે તેવા પંડિત જસરાજ જેવા તો સદીમાં માંડ એકાદ પાકે એમ કહેવામાં કોઈ જ અતિશયોક્તિ નથી. ગહેરાઈ અને સુંવાળપ બન્નેનું પરફેક્ટ બેલેન્સ ધરાવતા પંડિત જસરાજ દેશી અને માગી કળાનો ભેદ તો પારખતા જ પણ તેમનો અભિગમ હંમેશાં લોકલક્ષી રહ્યો. હવેલી સંગીત અને ભજનને શાસ્ત્રીય સ્તરે લાવવા અને ભાવ અને ભક્તિ બન્નેને પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ શાસ્ત્રીય સંગીતના માધ્યમથી ભલભલાને કરાવવો તેમનું કૌશલ્ય હતું.

છેલ્લા એક દાયકામાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત વાદ્ય વિશ્વએ જે ગુમાવ્યા છે તે તમામ કોઈ સીમા ચિહ્નોથી કમ નથી. તે દરેક આગવો સૂરજ હતા. પછી તે પંડિત ભીમસેન જોશી હોય, પંડિત રવિશંકર હોય, લક્ષ્મી શંકર હોય, અન્નપૂર્ણા દેવી, કિશોરી આમોણકર, ગિરીજા દેવી, રમાકાંત ગુંડેચા, એમ બાલમુરલીક્રિષ્ના, બબ્બન રાવ હળદનકર, અબ્દુલ હલીમ જાફર ખાન, કાદરી ગોપાલનાથ છેલ્લાં દસ વર્ષની ખોટ છે. તો પહેલાં ઉત્સાહ બિસમિલ્લા ખાન તે પહેલાંના દાયકામાં અને એ દાયકાની શરૂઆતમાં ઉસ્તાદ અલ્લરખ્ખા કુરેશી. છેક અઢી-ત્રણ દાયકાની સફર ખેડીએ તો ય આપણને જે સીમા ચિહ્નો સામા મળે છે તેમની બરોબરી કરી શકે તેવું કે તેમના જેટલું કે તેમના જેવું યોગદાન આપી શકે તેવું આ સંગીત સમ્રાટો પછીનો જે ફાલ થયો છે તેમાં છે, તેવું ગળું ખોંખારીને દરેક કળા, ઘરાના, વાદ્ય માટે કહેવું શક્ય નથી. સિતારવાદક મેસ્ટ્રો શૂજાત ખાને એક મુલાકાતમાં કહ્યું હતું કે, “કાં તો તમે ગુમાવી દીધું છે તેનો અફસોસ કરી શકો કાં તો પછી તમે જે યુગ તેઓ સજીને ગયા છે તેને જીવો, સ્વીકારો અને ઉજવો.”

જે ગયાં તેમની કલાની ઝલક પણ ધૂમકેતુ જેવી ઝળાહળાં જ હોય અને માટે ભલે ટૂંકમાં તો ટૂંકમાં પણ તેમના યોગદાનનો એક સૂર તો લલકારવો જ રહ્યો. ઉસ્તાદ અલ્લા રખા જેને એક પેઢી ઝાકીર હુસેનના પિતા તરીકે જાણે છે, તેમને કારણે તબલાને એક અલાયદા વાદ્યનો દરજ્જો મળ્યો. તેમને તબલાના આઈ-સ્ટાઇન અને પિકાસો કહેવાતા. તેમણે તબલાને સેન્ટર સ્ટેજમાં લાવવાનું કામ કર્યું, જે તે પહેલાં તો ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના હાંસિયામાં રહેલા વાદ્ય હતા.

ઉસ્તાદ બિસમિલ્લા ખાન જેમને આપણે 2006ની સાલમાં ખોયા તેમનું ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલું ઘર બચાવવાની ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે. શરણાઈના સૂર બ્રહ્માંડના આયામો સુધી જેને કારણે પહોંચ્યા તેવા આ ઉસ્તાદ તો એવા ધર્મમાં જન્મ્યા હતા, જ્યાં સંગીત ‘હરામ’ ગણાતું અને તેઓ સતત સરસ્વતીની ઉપાસના કરતા જેથી તે શરણાઈવાદન શીખી શકે. એડિનબરા મ્યુઝિક ફેસ્ટિવલમાં શરણાઈવાદન થકી ભારતનું નામ રેલાવ્યું હતું તેવા ઉસ્તાદે કાન આર્ટ ફેસ્ટિવલ, ઓસાકા ટ્રેડ ફેર અને વર્લ્ડ એક્ષ્પોઝિશન મોન્ટ્રીએલમાં પણ કાર્યક્રમો કર્યા.

પંડિત રવિ શંકરની વાત કરીએ તો ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતને વિદેશી ઓપેરા હાઉસિઝ, મોટાં ઑડિટોરિયમ્સની દિશા બતાડવાનો શ્રેય સિતાર પર સડસડાટ ફરતી આંગળીઓને જ જાય છે. દુનિયા આખીમાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના પ્રતિનિધિ તરીકે પહોંચી વળવાનું જાણે તેમણે બીડું ઝડપ્યું હતું. તેમના પર જે બાયોગ્રાફી લખાઈ છે તેનું મુખ્ય શિર્ષક છે, ‘ઇન્ડિયન સન’ અને પછી ‘લાઇફ એન્ડ મ્યુઝિક ઑફ રવિ શંકર’. તેમની અંગત જિંદગી પર પણ ઘણું લખાયું છે, બોલાયું છે અને એ બધા ઘોંઘાટ અને ગાણાં વચ્ચે એ જ્ઞાનના તેજ અને સેક્સ અપીલથી તરબતર ચહેરાએ સિતાર પરથી દ્રષ્ટિ મચકવા જ ન દીધી. પંડિત રવિશંકરના આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓમાં જ્યોર્જ હેરિસન, જોન કોલ્ટ્રેન, ફિલીપ ગ્લાસ અને થેલ્ડી મેનુહિનનો સમાવેશ થાય છે. પંડિત ભીમેસન જોશી તેમની ખયાલ ગાયકી માટે પ્રતિષ્ઠિત હતા. 2011માં આપણે તેમને ગુમાવ્યા અને કિરાના ઘરાના સંગીતમાં જાણે કોઈ વ્યાસપીઠ ખાલી થઈ ગઈ. તેમની તાન, તાલ પર પકડ અને તમામ સ્તરનાં શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી શકવાની શક્તિ તેમની ઓળખ બની. તેમને પ્રયોગો કરવાનું બહુ ન ગમતું અને તેઓ શાસ્ત્રોક્ત અને નાટ્ય શાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો ‘માગી’ શૈલીને અનુસરવાનું જ પસંદ કરતા.

શાસ્ત્રીય સંગીતના વિશ્વનો અન્ય એક ચહેરો હતો કિશોરી આમોણકર. ભારતીય સંગીતની દુનિયામાં ડગ માંડ્યા ત્યારે બડે ગુલામ અલી ખાન અને આમીર ખાનનો જમાનો ચાલતો

હતો. દરેક એમનાં નકશોકદમ પર ચાલવા માંગતા હતાં. આ સંજોગોમાં કિશોરી આમોણકરે પોતાની અલગ કેડ કંડારી. ત્રણેયની ગાયકીઓ સાંભળીએ ત્યારે એમની વચ્ચેનાં તફાવતો, એમની વિશેષતાઓ, લક્ષણો, સ્વર ઉપાડવાની શૈલીઓ તમામ અલગ તરી આવે. આમીરખાન અને બડે ગુલામઅલી ખાનનો સમય ચાલતો હોય ત્યારે પોતાની આગવી શૈલીનો સ્તંભ ખડો કરવું લગભગ અશક્ય હતું પણ કિશોરીતાઈએ એ પણ કર્યું. એમનાં સંગીતમાં ગર્વ હતો પણ પ્રતિભામાં નહોતો અને માટે જ એમનાં પટ્ટ શિષ્યા આરતી એમના માર્ગદર્શને હેઠળ પોતાનો ચિલો ચાતરી શક્યાં. 2017માં કિશોરી આમોણકરનો સૂર વિલાયો તો તેમની પાછળ એ જ વર્ષે ગિરીજા દેવીનો અવાજ પણ પરમાત્મા સુધી પહોંચ્યો. બનારસમાં વહેતી ગંગાના ખળખળ અવાજની પ્રતિકૃતિ સમાં ગિરીજા દેવીને કારણે હુમરી, દાદરા, ચૈતી, કજરી, હોરી અને ટપ્પા જેવી ગાયકીને મહેફીલમાંથી નીકળીને મંચ પર આવવાનો મોકો મળ્યો અને ત્યાંથી એ સફર ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો સુધી પહોંચી. ગિરીજા દેવીએ પુરબિયા ગાયકીને એક નવો જ દરજ્જો બક્ષ્યો. આ કલાકારોની સાથે તો ધ્રુપદ ગાયક સૈયુદ્ધિન ડાગર, સારંગી ઉસ્તાદ રમેશ મિશ્રા અને ધ્રુબા ઘોષે શાસ્ત્રીય સંગીતનાં મંચ પરથી આ અરસામાં જ એક્ઝિટ લીધી.

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનું બ્રહ્માંડ વિશાળ છે અને હજી તો અહીં સૂરજ નહીં પણ આગવી આકાશગંગા સમા ઓમકાર નાથ ઠાકુર, કુમાર ગાંધર્વ, વિદુષી સિદ્ધેશ્વરી દેવી અને શોભા ગુર્તુ જેવાં નામો પણ છે. આ નામોની ગણતરી અને તેમના યોગદાનની ઝલક મેળવવા માટે એક યુગ વિતે. શબ્દોની મર્યાદામાં સૂરો નથી જીવી શકાતા.

બાય ધી વે:

જે ગયાં છે તેમનો વારસો સાચવવો પણ બહુ મોટી જવાબદારી છે. નવા ગાયકો આવે છે, નવું કરે છે, જૂનું સાચવતા જાય છે. બહેતર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, સફળ પણ થાય છે પણ કોણજાણે કેમ જે સૂર્ય હતા તે સૂર્ય જ હતા અને તેમની તોલે કોઈને ન મુકી શકાય. આ બધું સાચા સોનાના તારે તૈયાર થયેલી જરી જેવું છે, ખૂબ મૂલ્યવાન પણ સાચવવાનું પણ અઘરું. સંગીત લોકો સુધી પહોંચાડવાના માર્ગ બદલાઈ ગયા છે, ઑડિયન્સિઝ પણ બદલાયાં છે. પ્રયોગોમાં અને કંઈક નવું હોય એમાં લોકોને રસ છે પણ છતાં ય આલાપ, રાગ, તાન અને હરકતની શુદ્ધતા માણતાં લોકોને આવડી જ જાય છે, એટલું સારું છે.

પ્રગટ : ‘બહુશ્રુત’ નામક લેખિકાની સાપ્તાહિક કટાર, ‘રવિવારીય પૂર્તિ’, “ગુજરાતમિત્ર”, 23 ઑગસ્ટ 2020